

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 Правоохоронна діяльність (правоохоронна діяльність)

№3 за темою Україна в XIV – XVIII ст.

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.20223 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №2

Розробник:

1. Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, канд. іст. наук, ст. наук. співр. Надія ДЕМИДЕНКО

Рецензент:

1. Професор кафедри юридичних дисциплін Сумської філії ХНУВС, доктор іст. наук, професор Юрій ОСАДЧИЙ

ТЕМА № 3. УКРАЇНА В XIV – XVIII ст.

1. Україна в польсько-литовську добу.
2. Виникнення і розвиток українського козацтва.
3. Визвольна війна українського народу середини XVII ст.
4. Соціально-економічне і політичне становище України в кінці XVII ст. - у XVIII ст.

Рекомендована література:

Основна:

1. Бойко О.Д. Історія України: підручник. К.: Академія. 2018. 720 с.
URI: <https://uahistory.co/book/boyko.html>
2. Гарін В. Історія України: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2017. 240с.
URI: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-61.html>
3. Греченко В.А. Історія та культура України: підручник. Харків : ХНУВС, 2017. 320 с.
URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9475>
4. Греченко В.А., Кислюк К.В. Історія української культури. К.: Кондор-Видавництво, 2013. 352 с.
URI: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/iukrk.pdf
5. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності: посібник. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
URI: <https://nemaloknig.net/book-364666.html>

Додаткова :

1. Гурій О.І. Проблема збереження територіальної цілісності Гетьманщини за царювання Петра І. Український історичний журнал. №3. 2015. С. 73-78.
URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/109557/06-Hurzhii.pdf?sequence=1>
2. Демиденко Н.М. Вплив православної церкви та звичаєвого права на шлюбно-сімейні традиції як складову духовної культури українців у XVI - XVII ст. : права жінки у шлюбі. Сумська старовина : зб. наукових праць / Сумський державний університет. Вип. XLVI. Суми, 2015. С. 19-27.
URI: file:///D:/Documents/Downloads/SumS_2015_46_4.pdf
3. Крисаченко В. Витоки і розвиток української політичної нації. Українознавство. 2011. №2. С.200-208. URI: http://lib.ndu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&C21COM=S&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21FMT
4. Моця О.П. Самоідентифікація східних слов'ян у час Русі. Український історичний журнал. 2015. №1. С. 4-11. URI: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN>
5. Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України / Худож.оформлювач А.С. Ленчик. Харків: Фоліо, 2010. 415 с. (Історичне досє). URI: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001165>

6. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат державотворець. К.: Парламентське видавництво, 2020. 752 с.
URI:<http://resource.history.org.ua/item/0015239>
7. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. К.: Темпора, 2011. URI:<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB>

Інформаційні та навчальні ресурси в Інтернеті:

1. Історія України. Частина перша.
URI: <http://www.youtube.com/watch?v=TFdPOErzV60>
2. Історія України. Частина друга.
URI: <http://www.youtube.com/watch?v=oOFE2h8uPqE&feature=fvwr>
3. «Ізборник» – Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації.
URI: www.litopys.org.ua.

У процесі вивчення лекції необхідно засвоїти:

- яким чином і чому відбувався поділ українських земель;
- яким було становище України у складі Великого князівства Литовського;
- як утворилася держава Річ Посполита і які наслідки для українських земель мав їх перехід під владу Польщі;
- як виникло українське козацтво і яку роль воно відіграло в українській історії.

Ключові терміни та поняття:

Велике князівство Литовське

Річ Посполита

Кревська унія

Люблінська унія

Магдебурзьке право

Запорозька Січ

гетьман

реєстрові козаки

паланка

курінь

чайка

фільварок

Термінологічний словник з української культури

«Апостол» - перша друкована книга в Україні. Видана у лютому 1574 р І.Федоровим у Львові.

Бароко – (від італ. baroco – вигадливий, дивний) – мистецький та архітектурний напрям, який зародився в Італії та Іспанії в середині XVI ст.,

поширився на інші європейські країни та Латинській Америці для якого характерні грандіозність, патетична піднесеність, декоративна пишність, мальовничість, багатство контрастів світла і тіні, вигнутість ліній в архітектурі. В Україні поширився із значним запізненням (друга половина XVII ст. – XVIII ст.).

Бурса – гуртожиток, де жили учні колегії чи академії.

Бандура – український народний багатострунний музичний інструмент з декою овальної форми.

Балаган – театральне видовище переважно комічного характеру на ярмарках і народних гуляннях.

Братства - національно-релігійні та громадсько-культурні організації в Україні, які почали виникати в кінці XVI ст. - на початку XVII ст. при церквах та монастирях. Православні церковні братства матеріально підтримували церкву, відкривали школи, займалися книгодрукуванням та благодійництвом. Братства відстоювали релігійні, політичні, національні, культурні, станові права українців.

Братські школи – навчальні заклади в Україні XVI- XVIII ст. Почали створюватись у 80-х роках XVI ст. на кошти міщан, а тому набули назви братських. Першою з'явилась братська школа у Львові (1586 р.). В Києві - 1615. Головна увага була спрямована на вивчення рідної мови, пізніше грецької і латинської.

Бурлеск – перебільшено комічне зображення (у літературі та сценічному мистецтві).

Відродження – найвизначніша перехідна епоха історії людства. Термін «відродження» було введено в ужиток у XVI ст. італійським живописцем та істориком мистецтв Джордано Базарі, у точному розумінні стосується лише Італії XV ст. – середини XVI ст.

Вертеп - назва старовинного українського мандрівного лялькового театру, де поруч з різдвяною містерією виставляли й сценки з народного життя.

Готика – (в період середньовіччя, «устрашающе величественный») – розвиток мистецтва в Західній, Центральній і Східній Європі з XII по XVI ст.

Графіка – (від грецького – креслю, маюю) - вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері за допомогою пензля, олівця тощо.

Ієзуїти - Товариство Ісуса, католицький орден, заснований у 1540 р., головним завданням було підтримка Папи та реалізація найважчих завдань церкви (створюють найбільшу в історії церкви мережу середніх закладів – колегіумів, і інших – академій).

Епос – сукупність народних героїчних пісень, сказань, поем. Оповідний рід літератури, що на відміну від лірики й драми, характеризується розповідно – описовою (епічною) формою, широтою зображення подій та характерів.

Інтермедії - короткі одноактові вистави комедійного характеру з народного життя, які гралися між діями серйозної вистави, існували як самостійні твори.

Катехізис – короткий виклад (у формі запитань та відповідей) догматів християнського віровчення.

Партесний спів - дванадцятиголосий акапельний, без інструментального супроводу, спів.

Парсуна – жанр портретного живопису кінця XVI- XVII ст., що використовував прийоми іконопису.

Пілястр – плаский виступ в стіні будівлі. Зовні має ознаки колони.

Поетика – розділ теорії літератури, в якому вивчаються форма, структура і творчі прийоми поетичних творів.

Полемічна література – церковно – теологічна і публіцистична література XVI – XVII ст. в Україні та Білорусі, яка спрямовувалась проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення.

Ренесанс – художній стиль, що прийшов на зміну середньовіччю. Характерний світський характер культури, інтерес до античної культури, «відродженню».

Рококо – напрям в європейському мистецтві першої половини XVIII ст. Таку назву отримав за манерність, легкість, декоративність, фантастичність орнаментальних мотивів, вигадливість форм. Цей стиль здебільшого пов'язаний з побутом людини (в порцеляні, бронзі, меблях, палерах, оформленні інтер'єру).

Уніати – греко католики (католики візантійського обряду)

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

1. УКРАЇНА В ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКУ ДОБУ

Ослаблені золотоординським ігом, українські землі на початку XIV ст. були захоплені більш сильнішими європейськими державами:

Угорщина у XI ст. захопила Закарпаття;

Литва до 60-х-70-х рр. XIV ст. приєднала більшу частину українських земель (Волинь, Лівобережну Україну, Поділля) і утримувала їх до 1569 р;

Польща в середині XIV ст. захопила Галичину, а з 1569 р. до неї перейшли всі литовські володіння в Україні;

Молдавія в XIV ст. приєднала українську Буковину (в XVI ст. Молдавія разом з Буковиною потрапить в залежність від Туреччини);

Московська держава постає з кінця XV ст. і відразу починає просуватися на українські землі, захопивши у кінці XV ст. Чернігово-Сіверщину (посилаючись на історичну традицію, Москва заявляє про свої права на всі руські землі).

Більша частина українських земель перебувала у цей час у складі Литви та Польщі, тому період і отримав назву – литовсько-польська доба.

Утворення Великого князівства Литовського.

З посиленням Литви значна частина руських земель скоро опинилась в її складі. Спокійне приєднання руських князівств до Великого князівства Литовського, яке виступило гарантом безпеки від татарської неволі, почалося за

князя Гедиміна й завершилося за Ольгерда, який приєднав Брянське, Сіверське, та Чернігівське князівства.

З кінця XIV століття татари швидко втрачали колишні позиції, а на півночі зростали два державні осередки, які почали збирати великоруські, українські та білоруські землі. Це – Московське та Литовське князівства. Наш край у ті часи став малозаселеним лісостепом, через який час від часу проносились загони кримських татар, торуючи собі шлях у багатші землі.

На початку XVI ст. Москва активно прагнула прилучити сіверські землі до своїх володінь. У результаті московсько-литовської війни 1500-1503 рр. до складу царства увійшли землі з містами Чернігів, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський та ін. Але землі сучасного Недригайлівського району ще довгий час залишалися в складі Великого князівства Литовського, від чого українців, які жили в складі Литви, ще довго потім називали «литовськими людьми».

З історії Сумщини

Після Люблінської унії наш край (з 1569 р.) опинився у складі Польщі (до 1647 р., тобто 78 років). З того часу на ці землі була відкрита дорога польській шляхті. Тим більше, що внаслідок послаблення Московщини під час «смути», Речі Посполитій вдалося захопити цілий ряд слобідських територій за Деулінським перемир'ям 1618 р. «Горожуючи» себе від Московського царства, вона заснувала в деяких «путивльських місцях» укріплення на зразок тих, які були створені раніше. В їх числі на польській стороні утворилось і Недригайлівське укріплення.

Землі теперішньої Сумщини в період Київської доби і пізніше знаходились на кордонах і межах. З 1569 р., наприклад, с.м.т. Недригайлів, село Коровинці відходять до Речі Посполитої, де перебували до 1647 р. А східні регіони – села Терни, Вільшана, Козельне – у складі Московського царства. У давньоруських літописах, а потім і в документах XVI- XVII ст. місцевість, куди входила теперішня Сумщина, називалась «диким полем», або «польської окраїной». Поселення на цих землях називались слободами, а жителі – слобожанами. Відповідно цю частину України теж іменували Слобідською, означуючи досить велику територію, яка утворювала спільність української, російської та інших народностей.

Територія Сумщини зазнавала нападу кримських татар. Це, у свою чергу, спричиняло її тривало часову безлюдність. Для надійної ізоляції від татарських набігів польський і московський уряди дозволяли спорудження лінії укріплених містечок. Створювалася військово прикордонно- сторожева служба. Литовське князівство утворилося у X III ст. У 14 ст., за князя Гедиміна (1316-1341 рр.) та його синів Любарта і Ольгерда (1345-1377) Литва здобула більшу частину білоруських, українських, частину російських земель.

Слід зазначити, що українське та білоруське населення, а також їх землі складали майже 90 % території Великого князівства Литовського. Таке стрімке зростання Литви за рахунок східнослов'янських земель здається парадоксальним, і, безумовно, потребує пояснення. Тож розглянемо причину цього явища.

Причини підпорядкування Литвою руських земель:

- руські землі були ослаблені золотоординським ігом, що поклало початок просування Литовців на Русь;
- населення руських земель віддавало перевагу Литві перед Ордою. У більшості випадів місцеві князі і боярство добровільно визнавали владу Литви (добровільно визнав владу Ольгерда і Київський князь Федір у 1362 р. («оксамитове» литовське проникнення);
- успішним діям Литви сприяло ослаблення Орди і її розкол на ворогуючі частини внаслідок феоладальних усобиць.

Політика Литви на українських землях

Литовські князі, щоб забезпечити управління величезними завойованими територіями, майже не втручалися у життя українських земель. «Старого не змінюємо, а нового не запроваджуємо» - таким був принцип їх правління. Влада литовців не була репресивною, самі литовські князі спочатку були православної віри, руська мова стала загальнодержавною. Крім того, люди бачили у Литві можливого захисника проти жорстоких набігів татар. Були прийняті й руські норми права. Держава часто називалася Литовсько-Руським князівством.

Устрій українських земель

Литва не змінила адміністративно-територіального устрою українських земель. На чолі удільних князівств були поставлені переважно представники литовської династії Гедиміновичів (сини і племінники Ольгерда). Наприклад, сину Ольгерда Володимирі дісталось Київське князівство та Переяславщина.; другому сину Дмитру-Корибуту – Чернігівське й Новгород-Сіверське.

У невеликих князівствах влада належала місцевим руським князям. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого литовського князя, несли військову службу, сплачували данину, їх повноваження на місцях були досить великими (ніби у справжніх автономних утвореннях).

Литва потрапила під великий культурний вплив своїх підданих – литовські князі прийняли православну віру, вживали староруську мову, складали закони на основі «Руської правди». Литовські роди зливались з руською знаттю.

Зміна політичного курсу

Автономія українських князівств (хоча князі були литовського походження) посилювала сепаратистські тенденції, відкривала перспективи виходу князівств з-під влади лаоського центру.

Щоб запобігти цьому, у др. пол.15 ст. Литовський уряд бере курс на ліквідацію удільних князівств. Вони перетворились на звичайні провінції (воєводства на чолі з намісниками, що призначалися великим князем Литовським) У 1471 р. було ліквідоване Київське князівство, що остаточно перервало традицію державного будівництва, започатковане в давньоруські часи.

Після смерті 1340 р. останнього галицько-волинського князя Юрія 11 Болеслава між Польщею та Литвою розпочалась боротьба за українські землі.

Проте, з к. 14 ст. ряд зовнішніх і внутрішніх причин спонукають ці держави до об'єднання.

У цьому об'єднанні виділяють два основних етапи – Кревська унія 1385 р., яка започаткувала об'єднання Литви і Польщі, і Люблінська унія 1569 р., яка завершила їх об'єднання в одну державу – Річ Посполиту.

Кревська унія 1385 р

Зміст унії.

Це шлюбна унія.

Литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою і був проголошений польським королем, внаслідок чого припинилися сутички між Польщею і Литвою, а їх збройні сили об'єдналися. При цьому, Литва фактично залишилася окремою державою, влада в якій безпосередньо належала кузену Ягайла – князю Вітовту (1392-1430).

За умовами унії Литва, яка була останньою язичницькою державою в Європі, прийняла католицизм.

Наслідки унії

Позитивні – дві держави разом змогли розгромити Тевтонський орден і зупинити просування німців у слов'янські землі (битва при Грюнвальді).

Негативні – посилювався вплив поляків в Україні, почалося насильницьке насаджування католицизму.

Люблінська унія 1569 р.

Причини унії

Велике князівство Литовське занепадало. Внаслідок Лівонської війни з Московщиною (1558-1583) воно опинилося на межі воєнної катастрофи і змушене піти на поступки Польщі, яка настирливо добивалася приєднання Литви. У 1569 р. король Сигізмунд II Август скликає спільний сейм у Любліні. На протести литовців з українцями і білорусами (сейм затягнувся на декілька місяців) король :

1) дав привілеї шляхті Волині, Київщині, Поділля;

2) непокірним пригрозив суворими репресіями.

Зміст унії

Польща і Литва об'єдналися в одну державу, яка дістала назву «Республіка» (польською мовою – Річ Посполита) з єдиним королем, сеймом, грошовою одиницею, законами, католицизмом, як державною релігією. Литовське князівство отримало статус автономії (свій державний герб, військо, адміністрація). Але спільний сейм, сенат, монета. Литовські послы , протестуючи проти унії, покинули сейм. Всі українські землі, що належали Литві, переходили під владу безпосередньо.

Наслідки Люблінської унії (1569 р.) :

- українські землі, на відміну від литовських, не забезпечили собі окремий статус у політичній, соціально-правовій системі нової держави;

- на українську територію поширились нові форми соціально-правового життя, у тому числі шляхетської демократії, міського самоврядування;
- православним українцям заборонялось займати вищі державні посади; у містах православні українці усувались від участі у самоуправлінні; українські купці сплачували більші податки, були обмежені в торгівлі і ін.;
- в установах панувала тільки польська мова та латинь як мова освіти, судочинства, діловодства;
- остаточне закріпачення селян (поляки створювали власні господарства (фільварки – в перекладі «хутір», «ферма»), під які віддавались найкращі землі, а їх розвиток забезпечувався за рахунок панщини)

Польські магнати займали величезні простори мало залюдненої території. Таким чином, в Україні утворювались справжні провінції, необмежена влада в яких належала польським «короленятам». На службу до польських магнатів хмарами сунула дрібніша шляхта з Польщі, яка працювала економами і ін.

Проте унія 1569 р. мала для України й деяке позитивне значення: знову більшість українських земель об'єдналася в межах однієї, хоч і ворожої українцям держави.

Політична і релігійна ситуація на українських землях загострилася в зв'язку з переходом на новий календарний стиль. У 1582 р. папа Григорій XIII наказав виправити старий юліанський календар, в якому внаслідок недоліків обчислення утворилася різниця між календарним та астрономічним часом. Папа наказав з 5 лютого 1582 р. додати 10 днів. Цю реформу в протестантських та православних країнах зустріли вороже, населення Польщі розділилося: католики прийняли новий стиль, а православні залишили старий. Зміна календаря призвела до посилення соціального і релігійного гніту, оскільки польські пани забороняли українським селянам відзначати свята за старим стилем (напр. Різдво, Пасху) і змушували їх в ті дні працювати, що викликало » досить різку опозицію.

Та ряд православних священників прагнули зрівнятися в правах з привілейованим католицьким духовенством, а частина православних українських феодалів — зайняти «місце під сонцем» і у Речі Посполитій.

Брестська церковна унія 1596 р.

У 1596 р. у Бресті була проголошена церковна унія - об'єднання православної церкви з католицькою, внаслідок чого утворилась нова — уніатська церква (греко-католицька). Уніати визнавали догмати (теорію) католицької церкви, своїм главою - папу римського, але зберігали слов'янську мову та православні обряди. Існування православної церкви в Речі Посполитій було заборонено (на противагу Литві, яка толерантно ставилася до всіх звичаїв українського народу). Уніатське духовенство (тобто, хто приймав католицизм)

звільнялося від сплати податків, лише уніатська шляхта діставала право займати державні посади.

(Шляхта – військово-службовий стан, до яких належали представники з різних соціальних груп). У польсько-литовську добу духовний стан був численний, до нього належала майже десята частина населення.

Проти церковної унії виступили народ, частина знаті на чолі з князем Василем Острозьким (1527-1608), братства (громадські організації, створені для захисту православної пастви). Це змусило Польщу в 1632 р. знову дозволити легальне існування православної церкви.

Таким чином, з приходом Польщі було поставлено під сумнів формування українців як окремої етнічної спільноти.

В Україні розпочинається визвольний рух проти колоніальної політики. Українська знать втрачає роль виразника національних інтересів. Роль провідної верстви визвольного руху, форпостом українства стає козацтво.

2. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА.

*«Було колись в Україні ревіли гармати
Було колись запорожці вміли панувати.
Панували добували і Славу і Волю
Минулося, осталися Могили на полі»
(Т. Г. Шевченко)*

Запорозька Січ вона виникла на морально-психологічній основі. Їх об'єднувала духовна спорідненість. Запорожців по праву називають лицарським орденом. Поняття «воля і свобода» проходили в усіх козацьких документах, які збереглися. Воля і свобода – ось кредо справжнього козака.

Д. Яворницький наводить як жінка проклинала свого чоловіка, лякаючи найстаршими речами :

«Ой, щоб тебе покарали та три недолі:
Перша недоля – щоб під тобою добрий кінь пристав,
Друга недоля – щоб ти козаків не догнав,
Третя недоля – щоб тебе козаки не злюбили
І в курінь не пустили»

(Д. Яворницький «Історія запорозьких козаків»)

Слово «козак» тюрського походження і означає «вільна людина», «вартовий», «воїн». Де, коли ж і як виникло козацтво, яке вписало так багато героїчних сторінок в її історію нашого народу, яке по праву називали «лицарським орденом»? Після нашествия монголо-татар, а потім внаслідок частих нападів Кримського ханства, південні окраїни Київщини, Брацлавщини, Поділля обезлюдніли і залишалися малозаселеними. Ці землі називались Диким Полем. Тут, на південно-українських землях і виникло козацтво, центром якого стало Запоріжжя – степи за порогами Дніпра.

Перші письмові згадки про українських козаків датовані 1492 р. Активне зростання чисельності козацтва припадає на XVI ст.

Причини виникнення козацтва

- «соціальна» - факт виникнення козацтва пояснюється як наслідок посилення соціального, релігійного і національного гноблення, закріпачення селян, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання;
- «захисна» - пояснює появу козаків для надання відсічі наростаючій татарській загрозі;
- «уходницька» утворення громад вільних озброєних людей, котрі прибули сюди на промисел за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми
- «татарська» - виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Вітовта, де шляхом злиття татар з місцевим населенням утворилось якісно нова верства – козацтво

Там втікачі поступово об'єднувались у групи, які спільно полювали, нападали на татар, відбиваючи у них полонених та награване майно.

Взагалі термін «козак» в середині XV ст. стосувався виключно татар - легко озброєних вершників, які виконували сторожову службу. Але з кінця століття, коли ця назва усталилася за українськими козаками, про татарських козаків документи відсутні.

Першим ватажком козацтва був Дмитро Вишневецький, князь з Волині, сміливий вояк і авантюрист, якого в народі називали Байдою. Посварився з литовським князем, перейшов до турків, жив у Стамбулі, згодом повернувся на Дніпро. На острові Мала Хортиця збудував замок, витримував татарську облогу. У 1556 р. здійснював військові походи на турків. У відповідь хан вирішив знищити козацьке гніздо на Хортиці. У 1563 р. втрутився в молдавські усобиці, плануючи стати господарем Молдавії, але потрапив у полон і загинув у Царгороді (під владою турків) на гаках. (декілька днів не вмирав).

Постійна загроза військових нападів змушувала козаків турбуватись, перш за все, про оборону. Як наслідок, виникали укріплення, які називалися *січчю* (від слова «сікти» - рубати), тому що місце заселення обставляли висіченими в лісі деревами. Оскільки козаки розміщалися за дніпровськими порогами, їх резиденція називалась *Запорізькою Січчю*.

Термін «Запорізька Січ» вживався також у розумінні «військово-політична організація козаків». *Поряд з цим вживався термін «запорізький кош», який пояснював їх місцезнаходження, табір.* Вибір місця для січі зумовлювався природними умовами, вигодами її оборони, виходом до водної артерії – Дніпра. Січ – як військовий і політичний центр козацтва, його столиця, протягом другої пол. 16 ст. перебувала на о.Томаківці, з 1593 р. – на о. Базавлуку (Чортомлинська Січ, або Стара Січ). Кілька тисяч козаків жили в Січі, у простих куренях з хмизу, накритих від дощу кінськими шкірами. Згодом – 17-18 ст. курені почали будувати з дерева. Кожна Січ мала церкву, а навколо неї великий майдан. В часи розквіту Січ була великим містом з передмістям, на

якому жили тисячі ремісників, торговців, спеціальна будівля призначалась для проживання іноземних послів.

Умови прийняття в козаки:

- сповідувати православну віру;
- потрібно бути вільним і не одруженим;
- вміти говорити української (козацькою) мовою;
- пройти певне навчання

Прийнятий у запорозькі козаки записувався в один із 38 куренів (кількість яких була постійною). Часто при цьому він отримував якесь прізвисько, що свідчило про його характер, зовнішність або нагадувало про деякі обставини життя. Склад запорозького козацтва був багатонаціональним : білоруси, руси, росіяни, молдаване, поляки, татари, серби, німці, французи, італійці, іспанці і ін. (до 20-и національностей).

Господарство Запорожжя мало *здобичницький характер*. Козаки багато в чому жили за рахунок походів, але займалися також мисливством, рибальством, навіть хліборобством, добували сіль та селітру, виступали посередниками в торгівлі з Кримом та Туреччиною, багато уваги приділяли розведенню коней.

Весь склад Війська Запорізького ділився на старшину, молодиків та сіромах — рядових козаків та запорізьке постільство, яке жило поза січчю, на зимівниках. Ті козаки, що жили в селах, містечках, на хуторах, називались ще городовими. Біднота козацька звалася голотою, а багаті козаки - дуками. Перша писемна згадка про Запорізьку Січ зустрічається у «Всесвітній хроніці» (1551р.) польського історика Мартина Бельського.

Запорозька Січ мала чітку військову організацію. На чолі всього війська стояв виборний гетьман («гетьман» - з польської чи чеської мов. У Польщу – з німецької «головний», або «голова». Безпосередньо Січчю керував кошовий отаман, який обирався на один рік, але міг бути переобраним (За звичаєм голову обраного кошового атамана старі січовики змазували багнюкою, щоб не забував і не зневажав рядових козаків).

Другою особою після нього був суддя, який у своїй діяльності керувався не писаним законом, якого зовсім не було у козаків, а переказами і традиціями (звичасвим правом)

Серед кримінальних злочинів найтяжчим вважалося вбивство козаком свого товариша, непідкорення начальству, дезертирство, приведення на Січ жінок, пияцтво під час військового походу. Покарання залежали від тяжкості злочину. Практикувались прив'язування винних ланцюгами до гармати на майдані (за неповагу до начальства), биття канчуками. Існувала і смертна кара : закопування живим у землю (за вбивство свого товариша), забивання киями біля ганебного стовпа.

Всіма письмовими справами керував військовий писар, роль якого часто була значно більшою, ніж просте виконання канцелярських обов'язків. Він складав накази, писав дипломатичні листи, рахував прибутки і витрати, був основним радником гетьмана чи кошового атамана в справах політики, нерідко вирішуючи все на свій розсуд.

Ознакою влади гетьмана була булава, кошового отамана - бунчук, судді - печатка, писаря - каламар (срібна чорнильниця), полковника - пернач. Це називалось клейнодами. Помічниками гетьмана у військових справах були осаули. Обозом відав обозний. Після запорозької військової старшини йшли курінні отамани, які командували окремими підрозділами. Значну роль у житті козацтва відігравали так звані «дідди» - тобто колишні військові запорізькі старшини, які залишили свої посади за віком, хворобою чи були переобрані. Вони завдяки своєму досвіду мали суттєвий вплив на вирішення різних питань, були носіями звичаїв козаків, суворо слідкували за їх виконанням.

За військовою старшиною йшли військові служителі - довбиш, гармаш, товмач, кантаржий, шафар. Довбиш за допомогою литавр скликав козаків на раду, гармаш відав артилерією, товмач був перекладачем - повинен був знати іноземні мови, кантаржий зберігав військові міри і терези, збирав податки на користь Війська з усіх завезених на Січ товарів. Подібну роботу виконували шафарі, але не в Січі, а на головних перевозах через річки.

До військових служителів належали також булавничий, бунчужний і хорунжий. Крім січової старшини, обирали ще старшину для походів. Полки по 500 чол. очолювали полковники, сотні — сотники. Козацький прапор був малинового кольору.

Запорозька Січ стала зародком нової української (козацької) державності. Багато сучасних істориків стверджують, що козацтво заважало творенню державності. Це дискусійне питання. Правдою є те, що вони інтереси Січі ставили понад усе.

Ознаки державності Запорозької Січі

Характер прояву ознак

1. Військовий устрій	Січові козаки складали військо - кіш. Кіш Поділявся на військові одиниці – курені (38 куренів)
2. Територіальний устрій	Територія, яку контролювати Січ, поділялася на паланки (5-10 паланок) на чолі з полковником. Паланкове козацтво проживало на хуторах та в містечках.
3. Форма правління	Запорозька Січ була козацькою республікою. Верховна влада на Січі належала козацькій Раді, в якій мали право брати участь всі козаки. Козацька рада обирала старшину (кошового атамана (гетьмана), писаря, обозного, суддю. Кожен курінь обирав аналогічну курінну старшину.

Козацька рада збиралася, як правило, щороку,

1 січня.

4. Правова система

Вживалося звичаєве козацьке право, яке склалося в XV- XVI ст.

Козаки були рівними перед законом, рівними

У праві користуватися землею й іншими угіддями, брати участь у радах, обирати старшину. Загальна військова рада, що відбувалася в певні дні обов'язково (наприклад, 1 січня кожного року для переобрання старшини). Особливо у відповідальні історичні моменти скликалася часто, навіть по кілька разів на день. (Необхідно зазначити, що у пізніші часи демократичні традиції були дещо обмежені козацькою старшиною, а з кінця 17 ст. на бибори впливала царська адміністрація).

Постійне заняття військовою справою шліфувало військову майстерність козаків. Основу війська складала піхота, посилена артилерією. Кіннота була менш численною. Запорізька Січ була форпостом українських земель у боротьбі з татарськими нападами. З 1450 р. до 1556 р. Орда 86 разів нападала на Україну.

У відповідь козаки самі завдавали дошкульних ударів. У 1510 р. кримський хан наказав навіть «замкнути» Дніпро залізним ланцюгом, але це не допомогло. Походи запорожців проти татар і турок очолювали козацькі ватажки Байда-Вишневецький, Іван Підкова, Самійло Кішка. Ці походи на Крим, у Молдавію показали, що козаки були значною військово-політичною силою, тому польський уряд вирішив частину з них взяти на службу, щоб використовувати для воєнних цілей і тримати під контролем.

У 1572 р. польський король Сигізмунд II взяв на службу 300 козаків, їх прізвища, заносили у реєстр-список, звідси їх назва - «реєстрові козаки». Згодом реєстр був збільшений до 3 тис. Реєстрові козаки користувалися особливими привілеями: отримували землю, плату грошима, звільнялися від податків і повинностей, мали власне самоуправління.

Реєстрові мали контролювати нереєстрових, придушувати антипольські, антифеодальні повстання (хоча часто брали участь у козацько-селянських анти польських повстаннях). У кінці XVI ст. козацтво виділяється в окремий суспільний стан на Україні, стає значною військово-політичною силою, центром національно-визвольного руху, ядром української державності.

Феномен українського козацтва полягає у тому, що саме воно стало *вирішальною силою у боротьбі за українську державність, і пізніше ця державність була створена за зразком і структурою запорізького козацтва* (цим українське козацтво суттєво відрізняється від донського козацтва, яке виконувало лише військово-охоронні функції)

Запорозька Січ – це «державна держава, яка успішно проводила незалежну зовнішню політику, вела переговори, укладала угоди з іншими

країнами, впливала на внутрішню політику Польщі щодо України. Микола Костомаров називав Січ «християнською козацькою республікою». Запорожцям були властиві дві протилежних засади: дух свободи і дух релігії.

Ще одна особливість Запорозької Січі: вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Їх об'єднувала не влада, а духовна спорідненість. Запорожців по праву називають лицарським орденом, «синами скіфів».

3. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА

(1648-1676 рр.)

3.1. Козацько-гетьманська держава (Гетьманщина)

3.2. Становище Правобережної України під владою Польщі.

Вивчивши цей розділ, ви будете знати:

- сутність Національно-визвольної війни 1648-1676 рр., її хід та наслідки;
- устрій та розвиток козацько-гетьманської держави (Гетьманщини);
- причини, які спричинили втрату Української державності;
- значення діяльності видатних українських діячів Б.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Мазепи та інших.

Ключові терміни та поняття:

Зборівський мир

Білоцерківський мир

Слобожанщина

Березневі статті

Гетьманщина

Руїна

Малоросія

Північна війна

опришки

гайдамаки

Протягом півстоліття відбувалися козацько-селянські повстання, але всі були придушені поляками.

У середині XVII ст. в українських землях народний гнів вибухнув з такою силою, що не тільки кардинально змінив хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток всієї Європи. Ненависть до панів, тамована десятиліттями, вибухнула знову на повну силу. Стихійне море вбивств, грабунків, нищення всього «що паном звалось» залило всі українські землі. Польська шляхта, католицьке духовенство, євреї-орендарі були вирізані, або втікали до Польщі.

Причини Визвольної війни:

1) *політичні* - безправ'я українського народу, тяжкий політичний гніт з боку Польщі, прагнення розширити і зміцнити права козацтва;

2) *соціальні* - посилення феодальної експлуатації з боку польських магнатів, шляхти та єврейських орендарів;

3) *національні* - прагнення українського народу звільнитися від гніту Польщі і польського панства, яке вважало українців людьми другого сорту;

4) *релігійні* — прагнення відстояти свою православну віру, захистити її від натиску католицизму та уніатства.

Для організації нового повстання бракувало лише проводира. Такий проводир знайшовся в особі Богдана Хмельницького.

В українській історії не раз бували просто такі фатальні моменти. Це коли наша еліта переходила на бік сильнішого сусіда й полишала Україну на призволяще. Здавалося тоді, що українці приречені розчинитися в чужій народній стихії й саме ім'я українське навіки щезне. Такі часи український світ переживали тричі. (У 17 ст. набирало ходи спольщення старої української еліти – князів, панів та бояр - шляхти. Наприкінці 18 ст.- середині 19 ст. на стежку зросійщення масово ступила нова еліта – колишня козацька старшина).

Та кожного разу стиснуту «до неможу» пружину вдавалося випрямити. Українська земля народжувала велетів духу, яким судилося надавати українству нового дихання. Одне з найпочесніших міць, безумовно, належить Богдану (Зіновію) Хмельницькому, з яким тісно пов'язані початок і основні події Визвольної війни :

*«Його благословив Господь
На Зборів, Корсунь, Жовті води,
Богдан вселив у нашу плоть
Дух непокори і свободи»
(Д.Павличко)*

Рушійні сили визвольної війни

Козацтво – керівна і провідна сила визвольної боротьби, ядро української армії.

Селянство – виступало проти релігійного та насамперед проти соціального гноблення – проти земельної власності як польських так і українських феодалів, проти кріпацтва.

Міщани – відіграли важливу, а в окремих регіонах (Волинь, Галичина) – провідну роль у національно-визвольній боротьбі.

Частина української шляхти. Але більшість панівного стану суспільства зрадила національні інтереси і придушувала визвольну боротьбу.

Представники православного духовенства (низи) – взяли безпосередню участь у подіях революції. За національним складом – більша кількість учасників боротьби – православні українці. Не можна замовчувати той факт, що українці вдавались до надзвичайно жорстоких дій, аж до масового винищення проти євреїв, проти католиків (українців, литовців, білорусів і ін.) уніатів. Зрозуміло, що вибух жорстокості з боку українців був викликаний наслідком жорстокості польського режиму, насильного покатоличення. Жорстокість до євреїв зумовлювалась соціальним станом євреїв: вони були власниками млинів,

броварень, гуралень, корчмарями і вдавались до досить суворих форм визиску місцевого населення.

Основні періоди Визвольної війни:

1. Січень 1648 р. - серпень 1649 р. період перших великих перемог, революційних змін політичного і соціально-економічного характеру, найбільший розмах народної боротьби, визволення значної частини українських земель, що закріпив Зборівський договір;

2. Серпень 1649 р. - вересень 1651 р. - розбудова української національної козацької держави, продовження збройної боротьби, результати якої зафіксовано в Білоцерківській угоді;

3. Вересень 1651 р. - грудень 1653 р. ~ погіршення гео-політичного становища України, нове загострення збройної боротьби;

4. Січень 1654 р. - жовтень 1656 р. - вступ Московського царства у війну з Польшею, спільні воєнні дії України і Москви, входження України під протекторат Москви;

5. Листопад 1656 р. - липень 1657 р. - продовження війни проти Польщі в союзі з Швецією та Трансильванією;

6. Липень 1657 р. - березень 1664 р. старшинських угруповань за владу, переплетіння громадянської війни з елементами визвольної боротьби проти Польщі і Москви, поділ України на Правобережну і Лівобережну частини з протилежними політичними орієнтаціями.

(Деякі історики зазначають -1676 р.)

Селяни, міщани, козаки розправлялися з панами і орендарями, захоплювали їх майно. Було ліквідовано кріпацтво, землеволодіння польських та полонізованих українських магнатів, католицької церкви. Свої володіння зберегли лише православні монастирі, а також та українська і польська шляхта, яка стала на бік повсталих. Вже на кінець червня 1648 р. повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти всю Лівобережну Україну, а на кінець вересня – Правобережжя, Поділля, частину Волині. На звільненій території українці створювали власні органи влади, формували нову модель соціально-економічних відносин.

Прагнучи забезпечити тил та посилити своє військо, Хмельницький укладає угоду про союз з кримським ханом (на бік Хмельницького перейшли також реєстрові козаки, які вбили пропольськи настроєну старшину). З погляду законодавства Речі Посполитої Зиновій-Богдан Хмельницький був бунтівником і заколотником.

Назустріч Хмельницькому вийшло два загони польських військ, які він вирішив розгромити по частинах. Його війська зустрілися з авангардом польських військ під керівництвом сина коронного гетьмана С.Потоцького (10 тис. чол.) в урочищі Жовті Води. Бої тривали з 19 квітня по 6 травня 1648 р. Польські війська були розгромлені. 3 тис чол. потрапило в полон.

15-16 травня 1648 р. війська Хмельницького (15 тис. повсталих і 4. тис. татар) зустрілися з основним загonom польських військ (20 тис.) в районі Корсуня. Поляки знову були розгромлені. 8500 з них потрапило в полон, в тому

числі обидва гетьмани: Потоцький і Калиновський. В цей же час (10 травня) помер польський король Владислав, що створило сприятливі умови розгортання повстання.

Нова велика битва між повсталими і польським військом відбулася 11-13 вересня 1648 р. біля м. Пилявці (нині Хмельницька обл.). Шляхта за свідченням сучасників, їхали на війну, як на весілля, везучи шатра, коштовне начиння й одяг, напої. Польське військо нараховувало близько 50 тис. чол., а також декілька десятків тисяч слуг. У Хмельницького було разом з татарами 85 тис. чол. Польська кіннота без команди розпочала безладний бій і була розпорошена. Поляки в паніці втекли. Повстанцям дісталися величезні трофеї і 80 гармат, на 10 млн злотих усякого добра, багато оздоблені карети, золотий та срібний посуд, 120 тис. возів з кіньми.

Перший рік – 1648 рік революційних змін в Україні завершився урочистим в'їздом Хмельницького до прадавнього Києва. Народ захоплено зустрічав Гетьмана як Мойсея, що визволив український народ. В урочистостях участь брав навіть єрусалимський патріарх.

Військові перемоги Б. Хмельницького призвели до суттєвих змін у політичному становищі на Україні. На звільненій території (на жаль, поза межами цього процесу залишився західний регіон) ліквідувались органи державної влади Речі Посполитої і почала утворюватись нова політична система, формувалась українська національна держава. Зразком для політичного устрою всієї України був устрій Запорізької Січі (полково-сотенна організація козацтва).

Форма правління. Верховним органом влади стала загальнокозацька рада (Військова або Генеральна рада). На чолі держави стояв гетьман, який обирався військовою радою. *Дорадчі права мала Старшинська рада: генеральний обозний, суддя, писар, підскарбій, осавул, хорунжий, бунчужний*

Адміністративно-територіальний поділ

Вся територія України поділялась на полки, кількість яких в залежності від обставин змінювалась (у 1648 р. — 40, у 1649 р. — 16, у 1650 — 20). На чолі полку стояв призначений гетьманом або обраний полковою радою полковник. Йому належала вся повнота влади на території полку. З полковником військові й адміністративні функції здійснювала також полкова старшина: полковий писар, обозний, суддя, осавул і т.п. Полки ділилися на сотні на чолі з сотником і аналогічною полковій старшиною. У полку могло бути до 20 сотень. Сотні ділились на курені (по 20-30 козаків у кожному) на чолі з курінним отаманом.

У містах і селах управління здійснювали отамани, а в тих, що мали магдебургське право, - магістри на чолі з війтами, ратуші. (Створено м.Суми 1652-55 р., Г.Кондратьєв, 4 р.набіги татар).

Полково-сотенний устрій української держави був унікальним явищем у світовому державному будівництві, притаманним лише Україні. Особливістю його було те, що він означав здійснення не лише військової влади, але й адміністративної і судової. Другою особливістю була виборність органів влади,

значна роль колегіальних установ, чого не було тоді в Європі. Державний лад України того часу був прогресивнішим, ніж у інших країнах.

Судова система

Діяло козацьке звичаєве право, зберігали силу норми Литовських статутів, мандебурське право. Також гетьманські універсали, обов'язкові для всього населення України. Найвищою судовою інстанцією був Генеральний військовий суд, на місцях - козацькі суди, які мали значення загальностанових судів. Залишалось міське судочинство.

Бойові дії продовжилися у 1649 р. 5-6 серпня в битві під Зборовом (нині Тернопільська обл.) Хмельницький завдав відчутних втрат польській армії, але її врятував від розгрому татарський хан, який не хотів посилення України, чому, без сумніву, сприяла б нова перемога Хмельницького. Хан пішов на таємні переговори з королем, отримав багаті дарунки і змусив Хмельницького укласти з королем договір.

За Зборівським договором (8 серпня 1649 р.) число реєстрових козаків збільшувалось до небаченої раніше кількості - 40 тис. Шляхта могла повернутись до своїх маєтків. Під владу гетьмана переходили три воєводства: Київське, Чернігівське, Брацлавське. Державні посади могли займати лише православні; гетьман отримував у своє користування Чигирин з округою; київський митрополит одержував місце в сенаті.

Цим договором були незадоволені обидві сторони: поляки хотіли привести Україну до покори, за станом на 1647 рік; багато селян дуже нарікали на те, що не увійшли в реєстр, і на те, що шляхтичі повертаються в маєтки. Нові бої були неминучими.

18 червня 1651 р. польське військо (150 тис. чол.) і повстанці (100 тис. + 50 тис. татар) зійшлися біля м. Берестечка на Волині. Спочатку події розгорталися вдало для козаків, але 20 червня татари не витримали артилерійського обстрілу і почали тікати, захопивши - з собою Хмельницького, який намагався їх зупинити. («Ти ж казав, що їх мало, а їх там легіони! Та у них же гармати, а в татар – стріла та «Алла!»». Л.Костенко) Повстанці опинилися в тяжкому становищі - позиційному і психологічному. І.Богуну вдалося вивести частину війська з оточення, але поразка і втрати були великими. Полягло близько 30 тис. чоловік. («Одна така поразка закреслює стонадцять перемог»). Поразка під Берестечком зводила нанівець автономію козацької держави.

Польські і литовські війська зайняли значну частину України разом з Києвом. Обидві сторони погодилися на переговори. 18 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківський договір. Реєстр зменшувався до 20 тис. чол. Реєстрові могли жити лише на Київщині. Гетьмана позбавляли права вступати в міжнародні відносини. Селяни повинні були повернутись до панів.

Бойові дії продовжувались і в наступному році. 22-23 травня 1652 р. Б.Хмельницький у битві біля гори Батіг (нині с.Четвертинівка Вінницької обл.) розгромив 20-тисячне польське військо. (Напали уночі, підпалили польський табір). За всю середньовічну історію Польща не знала такої поразки. Загинуло близько 8 тис. найкращих воїнів, серед них – половина гусарських частин.

Сучасники навіть порівнювали перемону під Батогом із перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами 216 р. до н.е. Унаслідок Батозької битви майже вся територія України була звільнена від Речі Посполитої. Білоцерківський договір втратив свою чинність.

Восени 1653 р. головне польське військо зосереджується під Жванцем (нині Хмельницька обл.). Його оточили полки Хмельницького і татари. Поляки дуже потерпали від холоду, голоду, хвороб і були напередодні поразки, але знову їх врятував хан, який уклав з королем таємну угоду, за якою останній повинен був заплатити татарам 100 тис. червінців і дозволяв їм 40 днів брати ясир на Волині. Відносини з Україною повинні були регулюватися умовами Зборівської угоди.

Перебіг війни з Польщею, незважаючи на значні успіхи і перемоги українського війська, все більше переконував Б.Хмельницького і старшину в тому, що самим їм не звільнитися від польського панування. Польща могла б продовжувати війну, великі людські та матеріальні втрати знесли український народ. Проте припиняти боротьбу він не збирався. І в той же час її продовження один на один з Польщею фактично означало б війну на самознищення.

1 жовтня 1653 р. Земський Собор в Москві прийняв рішення, щоб «гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке з містами і землями взяти під государеву руку». 31 грудня 1653 р. Москва оголосила війну Польщі, а московські посли прибули до Переяслава.

8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася генеральна військова рада, на яку прибули представники від полків та різних верств населення України (міщани, селяни, духовенство).

Документально рішення Переяславської ради була закріплено так званими «Статтями Богдана Хмельницького» або «Березневими статтями» (затверджені царем і Боярською думою в березні 1654 р.), які передбачали:

Березневі статті передбачали:

- воз'єднання українського та російського народів;
- персональну унію (незалежні держави визнають владу одного монарха);
- «васальну залежність» України від Росії (*Україна переходила «під руку московського царя»;*
- автономію України від Росії (*Україна - зі своїм главою (гетьманом, якого обирає військо, затверджує цар), своїм політичним устроєм, територією. Реєстр установлювався в 60 тис, чол., козаки могли жити і судитись за своїми законами. Гетьман міг вступати у міжнародні відносини з іншими державами, крім Польщі і Туреччини.*

Гетьмана мало обирати військо і лише повідомляти про це царя.

Збір податків залишався за українськими урядовцями, але вони повинні були передавати частину їх московським);

-військовий союз між Україною і Росією. Москва зобов'язувалася вступити у війну проти Польщі.

Тобто, «Березневі статті» – це комплекс документів, які регламентували політичне і правове становище України.

4. СОЦІАЛЬНО - ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В КІНЦІ XVII СТ. - XVIII СТ.

Нажаль, спадкоємці Б.Хмельницького після його смерті (1657 р.) не змогли успішно завершити його починання. (Ще за життя Б.Хмельницького Корсунська рада обрала його правонаступником його сина Юрія (Тиміш, талановитий політик, загинув під час молдавського походу).

Після поховання Б.Хмельницького старшинські угруповання розпочали боротьбу за владу. Найбільш успішно діяв генеральний писар Іван Виговський. Боротьба за гетьманську булаву призвела до занепаду держави і громадської війни.

Поділ України у 1663 р. на Лівобережну і Правобережну, боротьба старшинських угруповань за владу, суперництво промосковської та пропольської партій (а згодом і протурецької), продовження війни з Польщею призвели до великих спустошень і розрухи, тому цей період в історії України (1663-1687 рр.) називається Руїною.

Політика І. Виговського

Досвідчений державний діяч допустився помилок:

- обрання відбулося його не на Генеральній козацькій раді, а на старшинській;

- взяв курс на підтримку інтересів старшини і шляхти (чим спровокував виступи опозиції проти себе, очолювані *полтавським полковником М.Пушкарем та кошовим запорожців Я.Барабашом*);

- помилково схилив Москву на боротьбу з непокірними (московський уряд навпаки провокував загострення суперечок між сторонами, тим самим їх послаблюючи);

- скористався підтримкою Кримського хана. У бою під Полтавою Пушкар був убитий. Внаслідок каральної експедиції на Лівобережній Україні загинуло майже 50 тис. чоловік. *(Вперше татари залучались для придушення із старшинською опозицією та повсталим народом)*

За Гадяцьким договором (1658 р.)

- Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводство утворювали Руське князівство на чолі з гетьманом і входили до Речі Посполитої на правах автономії (формально Україна стає третім членом федерації – Речі Посполитої).

- визнавалася свобода віросповідання;

- зберігалися привілеї козаків, дозволялося відкриття двох академій, шкіл і друкарень;
- Руське князівство позбавлялося прав на самостійні міжнародні відносини;
- гетьман обирався довічно, затверджувався королем;
- польським магнатам повертались їх маєтки на українських землях.

Московський уряд оголосив Виговського зрадником і навесні 1659 р. відбувся наступ 150-и тисячної армії. У червні 1659 р. під Конотопом армія Виговського разом з поляками та татарами завдала нищівної поразки московському війську. Але за посилення антигетьманських виступів (І.Богун, П.Дорошенко, І Ковалевський, І Сірко), І.Виговський, рятуючи життя, зрікся булави і відбув до Польщі.

Політика Юрія Хмельницького (1659-1663)

У вересні 1659 р. Військова козацька рада обрала гетьманом Ю. Хмельницького. У жовтні 1659 р. з Москвою підписує (під великим тиском, декілька тижнів стояло російське військо) договірні статті з обмеженням автономних прав: переобрання гетьмана з дозволу царя; позбавляли права на зовнішню політику, *київська митрополія – підпорядковувалась московському патріарху*. Фактично, права були забрані.

Після невдалих військових походів проти Польщі, Юрій у 1660 р. укладає угоду польським урядом (Слободищецький трактат), за якого Україна поверталась під владу Речі Посполитої на автономних засадах (як за Гадяцьким договором, без статті про утворення Руського князівства). Старшина і козацтво Лівобережної України (маючи промосковські погляди), відмовилися визнавати владу Юрія. Той складає булаву (пізніше піде в монастир). Правобережне козацтво обирає гетьманом Павла Тетерю (1663-1665 рр.).

Лівобережне козацтво обирає кошового отамана Запорозької Січі Івана Брюховецького (1663-1668), (при дворі Б.Хмельницького займався вихованням Ю.Хмельницького), який зробив ставку на московський уряд. Перший з українських гетьманів здійснив візит до Москви. Тепер *Гетьмана мали обирати за вказівкою царя, кількість гарнізонів московських військ в Україні значно збільшувалась, царські воєводи могли збирати податі на свою користь. Частина старшини отримала московське дворянство, а сам Брюховецький одружився на княжні Долгоруковій, одержав маєтності у своє володіння. (У Літописі Величка «Брюховецький спритний авантюрист, один із тих, який заради і срібла і злата не тільки дав би виклоти собі око, але й брата і батька не пощадив би»).*

Отже, у другій половині XVII ст. Українська держава розкололась на два державних утворення з протилежною орієнтацією на зарубіжні держави, які перебували у стані війни. Україна була поділена по Дніпру між Московщиною і Річчю Посполитою.

Війни між Лівобережжям і Правобережжям (за активної участі Московщини, Польщі, Туреччини і Криму) набули затяжного і трагічного характеру.

30 січня 1667 р. Московщина Польща ідуть на компроміс за рахунок поділу земель – Андрусівське перемир'я (на 13, 5 років).

- Лівобережна Україна – до складу Московщини;
- Правобережна – до складу Польщі;
- Запорозька Січ під владою обох держав

(парадокс – про укладення угоди українська сторона навіть не знала, не були запрошені).

Прихід до влади П.Дорошенка

На поч. 1668 р. на Лівобережжі відбулося антимосковське народне повстання (як реакція на посилення податкового гніту). Цим скористався П.Дорошенко), який ввів свої війська на Лівобережну Україну. Лівобережні козаки перейшли на його бік, а Брюховецького вбили (козаки буквально роздерли тіло Б-го, але Дорошенко наказав поховати його у Гадячі з усіма почестями). Дорошенко на деякий час стає гетьманом по обидва боки Дніпра, об'єднавши Україну. Для боротьби з Польщею – рушає знову на Правобережну Україну. На Лівобережній залишається наказний гетьман *Дем'ян Многогрішний (1668-1672 рр.)*, який у скрутній ситуації переходить на бік Московщини. Наша держава знову розкололась на два гетьманства. За сфабрикованими справою «про зраду» Многогрішного скинули з гетьманства і заслали до Сибіру. Гетьманом обрали Івана Самойловича (1672-1687 рр.).

П.Дорошенко, розуміючи, що звільнитися від Польщі і Москви йому самому не вдасться, приймає протекторат Туреччини, з якою починає воювати з Польщею. У 1672 р. турецькі, татарські, молдавські та українські війська Дорошенка розгромили польську армію під м.Бучачем (нині Тернопільська обл.), і польський уряд змушений був підписати принизливий для себе Бучацький мирний договір. Поділля відходило до Туреччини, а Брацлавщина і Київщина — під владу Дорошенка.

Таким чином, Польща втратила більшу частину України. Цим вирішила скористатися Москва і гетьман І. Самойлович. У 1674 р. їх війська вступили на Правобережжя. Міста здавалися їм без бою, не бажаючи бути під владою Туреччини і Дорошенка. І. Самойлович стає на деякий час гетьманом обох частин України. Дорошенко зрікається булави.

Москва розуміла, що претендуючи на Правобережжя, викличе війну з Туреччиною. Коли турки і татари вступили на Правобережжя (літо 1674 р.), московське військо втекло на лівобережжя, залишивши населення без захисту. Почалось масове переселення на правобережжя, в усіх страхіттях від турецько-татарської армії, народ Правобережжя звинувачував П.Дорошенка.

У 1674 р. П.Дорошенко зробив спробу знову увійти до складу Речі Посполитої (на основі статей Гадяцького договору, але йому це не вдалося). Опинився в глухому куті, його залишають соратники і родичі.

Падіння П.Дорошенка є завершенням Національно-визвольної війни. Державність вдалося зберегти лише на Лівобережжі на правах автономії у складі Московщини.

Значення Визвольної війни :

- дала можливість відтворити українську державу (частина якої на Лівобережній Україні (гетьманщині) проіснувала на правах автономії у складі Московщини до 80-х рр. XVIII ст.

- зумовила формування ідеї утворення незалежної соборної держави;
- вплинула на самосвідомість українського суспільства;
- сприяла розвитку української культури (усної народної творчості, літописання)

У 1687 р. гетьманом обрали Івана Степановича Мазепу (1687-1709 рр.).

Основну ставку робив на козацьку старшину і шляхту, перетворивши їх у привілейований клас. Посилилась експлуатація селян, козаків.

Україна і Північна війна

Війна між Швецією і Росією У 1700 р. (Росія планувала отримати вихід до Балтійського моря. Важким тягарем для українців - будівництво фортець, утримання московського війська, збір податків, сума яких у зв'язку з війною значно зростає. У вересні 1708 р. шведські війська вступають на територію України. На їх бік з 15-тисячним військом (а також 8 тис. запорозьких козаків на чолі з отаманом Костем Гордієнком) переходить гетьман І.Мазепа.

Чому Мазепа пішов на цей ризикований крок :

- Петро І був прибічником жорсткої централізації влади;
- козацька верхівка вимагала шукати нового союзника (козацьке військо використовували у війні як гарматне м'ясо). Коли Петро І дізнався про перехід Мазепи до шведів, він наказав провести масові репресії на Україні. Столиця гетьмана - Батурин була зруйнована, 6 тис. його жителів (в тому числі жінки й діти) були вирізані. Такої ж участі зазнали Лебедин, Ромни та багато інших міст і сіл, Мазепу поклинали в усіх церквах.

Полтавська битва

Вирішальна битва між московськими та шведськими військами відбулася 27 червня 1709 р. біля Полтави. (42 тис. московитів проти 24 тис. шведів). Шведські війська зазнали поразки. Полтавська битва стала переломною в ході Північної війни. Значно зріс авторитет Москви і Петра І. Проте це стало катастрофою для Мазепи і його планів щодо незалежності України. У вересні 1709 р., приголомшений поразкою і крахом своїх надій, Мазепа помирає. Після поразки найшов притулок у Молдавії.

На місце Мазепи ще у 1708 р. Петро І наказує обрати гетьманом Івана Скоропадського (1708-1722 рр.). Послідовники і прихильники Мазепи обирають своїм гетьманом Пилипа Орлика.

У 1713 р. Петро І видав указ про перейменування Московії на Росію, а в 1721 р., після перемоги в Північній війні, - на Російську імперію. Лівобережну Україну (Гетьманщину) офіційно почали називати Малоросією. У 1720 р. вперше офіційно заборонено українську мову. У 1722 створюється малоросійська колегія (з 6 офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим) – як вищий контролюючий орган Гетьманщини.

Українцям забороняється займатися торгівлею з іншими країнами, окрім Росії.

Останні гетьмани Д. Апостол та К. Розумовський

У залежності від зміни імператорів, змінювалось ставлення до України. Так, після смерті Петра, його онук дозволив обирати гетьмана. На цю посаду обрали авторитетного 73-річного Данила Апостола (у 28 років став полковником, прослужив на цій посаді 45 років).

За короткий час гетьман навів порядок у фінансовій системі, сформував державний бюджет, підтримував купців. Навів порядок у землеволодіннях (були переглянуті незаконно отримані земельні володіння. Робив все для того, щоб російські землевласники продавали свої землі за прийнятною ціною). Внутрішнє життя за Апостола стабілізувалося, прості люди відчували себе захищеними. Після смерті Д.Апостола російський уряд не дозволяв 16 років обрання нового гетьмана.

Ставлення імператриці Єлизавети Петрівни до України визначалося її коханням, а згодом і шлюбом з простим козаком з Козельця Олексом Розумовським (Розум). Його брат Кирило став у 1750 р. останнім гетьманом (до 1764 р.), якому тоді було лише 22 роки. Завдячуючи брату отримав освіту в європейських країнах. У 18 років став президентом Російської академії наук.

Гетьманування протікало спокійно, доручив правління козацькій старшині. Більше проживав у Петербурзі. Хоча із своєї резиденції зробив маленький Петербург, будуючи розкішні палаци і будинки.

Але за рахунок впливу при дворі домігся, що під владу гетьмана повернулись Київ і Запоріжжя. З України були виведені царські війська, відновлено Київську митрополію.

Він провів судову реформу в Гетьманщині (1760 р.). Усіх суддів обирала козацька старшина. У 1754 р. були ліквідовані митні кордони між Україною і Росією, що означало ліквідацію ще одного атрибута автономії України.

Остаточне скасування української державності. У 1762 році на престол стала Катерина II.

За правління Катерини II:

- 1764 р.- ліквідовано гетьманство
- 1775 р. - знищено Запорозьку Січ. Її землі були роздані царським фаворитам, вельможам. *Доля запорозьців склалась по-різному: 25 тис. козаків згодом переселено на Кубань; 5 тис. отримали політичний притулок у Туреччині і заснували там Задунайську Січ (1775-1828).*
- 1781-82 рр. - ліквідовано поділ України на полки і створено губернії.
- 1783 р. - запроваджено кріпосне право в Україні.

Ліквідовано козацтво як стан. Приблизно 10 тис. заможних козаків отримали грамоти дворян і офіцерські чини в російській армії.

У Лівобережній Україні було створено Малоросійське генерал-губернаторство, а для управління Україною - Малоросійську колегію з 4 російських і 4 українських членів. У 1765 р. замість слобідських козацьких полків виникли регулярні гусарські.

Наприкінці XVIII ст. суспільний устрій України втрачає самобутні риси. Тут встановлюється така ж соціальна структура, що й в інших регіонах Російської імперії. 1783 р. було ліквідоване Кримське ханство. Південні землі України отримали назву Новоросія, куди уряд Катерини II став заселяти сербів, німців, молдаван, вірмен, греків, але росіяни і українці складали 80 % переселенців. В кінці 18 ст. створені міста Миколаїв, Катеринослав, Севастополь, Херсон, Одеса.

4. Соціально-економічне і політичне становище України в кінці XVII ст.

Основою української економіки в цей час продовжує залишатись сільське господарство. Розширюються посівні площі, що було викликано зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію. Збільшується старшинське землеволодіння, основною формою якого було рангове, - за службу відповідно до рангу на час зайняття посади.

Землеробство мало головним чином зерновий характер. Поглиблювався його спеціалізація: якщо на Лівобережжі більше сіяли жита, то на Півдні - пшениці. З середини XVIII ст. в Україні почали вирощувати картоплю, що стало істотною зміною в розвитку не лише сільського господарства, але й життя українського населення в цілому. Починається культивування кукурудзи, цукрового буряка, соняшника, на наукову основу поступово переводиться садівництво і виноградарство.

Важливого значення набуло тваринництво, особливо племінне конярство та вівчарство.

Посилюється феодальна експлуатація селянства. Від дводенної на початку XVIII ст. панщина стає 4-5 денна у другій половині XVIII ст. Проте поступово спостерігається тенденція до заміни натуральних оброків грошовими. Крім цього, посполиті та рядові козаки сплачували значні державні податки. У 1783 р. юридичне оформляється кріпосне право - забороняється переходи селян з місця на місце. В 1785 р. українська старшина наділялася правами російського дворянства.

На початку XVIII ст. в Україні різко зростає кількість мануфактур (так званий «Петрівський вибух»). У 1719 р. було закладено першу в Україні Путівльську суконну мануфактуру, яка у 1791 р. виробила 450000 аршинів сукна армії. У другій половині XVIII ст. було засновано пороховий завод у Шостці, київський завод «Арсенал». В кінці XVIII ст. в Україні нараховується 240 мануфактур. У 1722 р. починається видобування кам'яного вугілля (в Бахмуті).

У цей час швидко заселяється територія Лівобережної України і Слобідської (від назви поселення - слобід). До складу Слобідської України входили сучасна Харківщина, схід Сумщини, північна частина Луганської та Донецької областей, південна - Белгородської, Курської, Воронежської. Сюди втікали українці з Правобережжя від гніту польських феодалів, нападів татар і страхіть воєн, а також російські селяни і старообрядці. Близько 1700 р. на Слобожанщині проживало 250 тис. а через 100 років — 1 млн. поселенців. Тут

були засновані міста: Харків (1655 р.), Суми, Охтирка, Лебедин. На цю територію було перенесено і козацький устрій - існувало 5 полків: Харківський, Охтирський, Сумський, Острозьський, (Рибінський), Ізюмський. Слобідські полки підпорядковувались білгородському воєводі і Посольському приказу в Москві.

Торгівельні зв'язки між Україною і Росією були досить інтенсивними. Україна стала основним постачальником хліба і м'яса, шкіри і прядена для Росії і була ринком збуту товарів з Росії (хутро, голки, коси, папір). При цьому царським урядом проводилась протекціоністка політика. У 1669 р. для підтримки державної монополії Москви заборонялося завозити з України горілку та тютюн. Українські купці платили на укра'шо-російському кордоні митний податок за ввіз товарів з Росії -індукту, за вивіз — евекуту, який йшов до української скарбниці Соціально-економічне становище було значно гіршим, ніж на Лівобережжі. До феодального гніту додався ще й національно-релігійний.

Більшість населення Лівобережної України складали селяни (у 1782 р. - 59 %), козаки -33%, інші - 8%.

У 1795 р. українці становили 17% населення імперії. У XVIII ст. значно зростають міста. Основну частину їх населення становили міщани, які займалися ремеслами, вели дрібну торгівлю, сплачували податки за круговою порукою, охороняли місто, виконували рекрутську повинність. Кожен міщанин, маючи капітал більше 500 крб. міг записатися в купці, які об'єднувалися в гільдії. Правове становище купця залежало від своєчасної сплати гільдійського внеску. У випадку несплати купець переводився до міщанського стану і втрачав пільги (звільнення від подушного, рекрутчини та тілесних покарань).

З середини XVII ст. на території України почали поширюватись російські гроші За Петра I була введена десяткова монетна система: рубль, гривеник, копія. Протягом XVIII ст. проводились заходи щодо стандартизації грошового обігу в Росії, в тому числі на Лівобережній Україні Випускались мідні (копійки, п'ятаки), срібні (рублі, полтинники, гривеники), золоті (червінці, згодом 10-рублеві імперіали і 5-рублеві півімперіали) монети. З 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші (асигнації). Російські гроші протягом XVIII ст. витіснили в Україні польсько-литовські. З ліквідацією в Україні гетьманського правління фінансова система України була об'єднана з фінансовою системою імперії. У 1765 р. на Слобідську Україну було поширено подушний податок, а в 1783 р. - на всю Україну.